

МАРИНА ЯГОДИНСЬКА
БОГДАН СТРОЦЕНЬ

ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Харків
«ФОЛІО»
2017

Значення давньоруських міст в обороні краю

Територія Тернопільської області у давньоруський час була складовою держави Київська Русь, її західними кордонами. І тому не дивно, що високі пагорби, природно захищені численними річками, струмками, болотистими долинами рік, були заселені і належно укріплені. Такі укріплені поселення називалися городищами — «...поселення, укріплене одним або кількома земляними, дерев'яно-земляними, глинобитними, кам'яними, цегляними валами та зовнішніми ровами». Поруч з ними розміщалися неукріплені поселення та могильники. Дуже часто для давньоруських городищ використовувалися оборонні укріплення більш ранніх епох, наприклад ранньозалізного часу, які поновлювалися або перебудовувалися за останнім словом тодішньої військової інженерії.

Дослідники городищ неодноразово ставили питання приналежності їх до залишків міст, відомих з писемних джерел. Адже в літописах всі міста згадувалися лише у зв'язку з якимись важливими політичними, державними, військовими подіями. Кількість відомих з літописів та хронік міст становить дуже малий відсоток і не збігається з тою кількістю городищ, відомих археологам України сьогодні. Багаточисельність міст Київської держави — не дивина, адже західні хроністи називали цю територію Гардарикою, країною міст. Така кількість укріплених поселень з розгалуженою оборонною системою була необхідна країні перш за

все для захисту від зовнішньої загрози — зі сходу, півдня та заходу.

З огляду на це немає нічого дивного, що західні землі давньоруської держави були щільно забудовані містами та фортецями. На сьогодні ми маємо інформацію про 75 городищ IX—XIII століть на Тернопільщині. В основному вони розташовуються на високих мисоподібних пагорбах, що височать над головними водними артеріями краю Дністра та його допливів — Серету, Стрипи, Нічлави, Збруча та допливів Прип'яті, річки так званої історичної області Погорини — Горинь, Вілія, Іква. Відповідно ці оборонні міста Західного Поділля захищали територію з півдня, а північні Погоринські міста —

з півночі. Городища — військово-сторожові фортеці, розташовані по берегах Дністра та Серету могли контролювати водний шлях по Серету, що з'єднував літописну Теребовлю з Дністром — шляхом до Чорного моря.

Цікаво, що в період литовського та польського панування на наших землях ту ж функцію виконували замки, побудовані на переважній більшості вищезгаданих городищ.

З плином часу ті укріплені поселення, що займали важливе стратегічне положення для захисту території та були влаштовані на перехрестях торгових та інших шляхів, дали початок літописним містам Микулину, Тере-

Вигляд на літописне місто Збараж, урочище Замкова гора, с. Старий Збараж Збараського району

бовлі, Збаражу, Моклеку, Шумську, Кременцю, Данилову, Істожеку, Биковену та Вигошеву. Два з них — Тербовля та Шумськ — стали центрами князівств, оборонну систему яких постійно удосконалювали та поновлювали. Інші виконували функції особистих резиденцій князів (Данилів), військово-охоронних фортифікацій (Ми-

Кременець, гора Бона, літописний Кременець

Військово-сторожова фортеця — літописний Істожек, с. Стіжок Шумського району, урочище Гора Замок

кулин, Моклеків, Істожек, можливо, Вигошів), адміністративно-фіскальних фортець (Збараж) або торгово-ремісничих центрів (Биковен), і значення деяких з них з часом було втрачено.

Прекрасне стратегічне положення Тербовлі, Микулина, Данилова, Кременця та Шумська для захисту своїх кордонів оцінили великі князі литовські та польські

королі, коли включали князівські дерев'яно-земляні замки до переліку своїх, поновлювали їх або пізніше будували на цих місцях нові кам'яні.

Давньоруські літописні міста гідно виконували свою функцію по захисту населення та тепер вже східних кордонів Польщі та Литви від татарської, а пізніше турецької навали.

Бережанський район

ЗАМОК У БЕРЕЖАНАХ

Хоча перша письмова згадка припадає на 1375 р., проте територія сучасного міста була заселена ще у I тис. до н. е. Про це свідчать матеріали так званої висоцької культури, виявлені під час розкопок недалеко від ратуші. Але безперервну історію сучасних Бережан, на думку археологів, слід розпочинати з давньоруських часів, а саме з XII—XIII століття. В самій ратуші у 2008 році було виявлено культурний шар цього періоду. Отже, місто, як мінімум, на 100 років старіше, ніж про те говорять історичні документи. І це правильно. Адже, щоб стати предметом уваги офіційних документів у ті часи, потрібно було про себе заявити.

У 1530 році польський король надав руському воєводі Миколі Сенявському привілей на формування міста. Хто ж такий Микола Сенявський? Походив із давньо-

го руського (читай українського) шляхетського роду гербу Леліва. Після захоплення Галичини Польщею у середині XIV ст. багато українських шляхетських родів для збереження свого впливу, маєтків, статусу полонізуються. Серед них був і рід Сенявських.

Микола Сенявський народився у 1489 році. Безперечно, він був видатним державним, політичним і військовим діячем Польського королівства. Займав високі державні посади — коронного гетьмана, польного, старости галицького, коломийського, був руським воєводою тощо. Його завданням було захищати південно-східні кордони королівства. Для цього він зміцнював оборону краю, засновуючи нові замки та міста, укріплюючи та перебудовуючи старі, робив походи на татар, у Молдову та ін., практично брав активну участь в тогочасній міжнародній політиці у Південно-Східній Європі. Завдяки

його підтримці молдовський престол зайняв Олександр IV Лопушанин, який став ленником Польщі. Для зміцнення обороноздатності ним було закладено (можливо, відновлено після спустошень татарами) Бібрку, Сеняву, Калуш та ін. міста. Резиденцією стали Бережани. Він користувався підтримкою Яна Амора Тарновського (детальніше див. Тернопільський замок), мав авторитет при дворі короля Сигізмунда I та королеви Бони. Його другом був Дмитро Вишневецький (Байда). Саме з Миколою Сенявським Вишневецький їздив до Варшави давати пояснення про перебування на службі у султана (детальніше див. Вишневецький замок). За віросповіданням довгий час був протестантом, деякі дослідники навіть вважають, що замковий костел у Бережанах став збором кальвіністів. Проте незадовго до смерті перейшов у католицьку віру.

У 1569 році, незважаючи на поважний вік та слабе здоров'я, виїхав до Любліна для участі у підписанні унії з Литвою. Там і помер. Його тіло супроводжував пішки за межі Любліна сам король. Хоч є й інша, скоріш за все малоімовірна версія — аж до Бережан. М. Сенявський був похований у сипальниці на території Бережанського замку. Над могилою відомий скульптор того часу Генріх Горст збудував надгробок з мармуру та алебастру. На жаль, до нашого часу дійшли тільки фрагменти фігури М. Сенявського, які зберігаються в Олеському зам-

Бережани та замок на карті Фрідріха фон Міга (1779—1782)

ку — решту знищено більшовиками у 1939—1941 роках та після 1946 року. До 1939-го в Бережанському замку зберігалася картина похоронів М. Сенявського.

Отже, в часи М. Сенявського Бережани фактично були неформальним центром значної частини Галичини та Поділля.

Одним із атрибутів тогочасних міст були міські укріплення та замки. Для цього Сенявський закладає оборонно-житлову фортецю (характерно для XVI століття), яка будувалася впродовж кількох етапів за участю італійських майстрів. Основний період будівництва — 1534—1554 роки. За 20 років звели палац із в'язною брамою у ньому, напівкруглою бастею та чотиригранною вежею у південно-східній частині. Наступний етап — кінець XVI століття. У 1570 р. було зведено дерев'яний будинок та вежу. Є інформація про те, що у XVII столітті замок був укріплений бастіонами, в одному з яких, п'ятикутному, містився арсенал. Для зміцнення обороноздатності навколо замку по берегах Золотої Липи було насипано вали та бастіони за старою голландською системою, схема яких була розроблена Г.-Л. де Бопланом. Один із бастіонів, а саме північно-східний, зберігся до сьогодні.

Отже, Бережанський замок, який крім оборони був ще й призначений для комфортного проживання, має форму майже правильного п'ятикутника, складався із з'єднаних між собою житлових будівель із товстими зовнішніми стінами та бійницями у них. Товщина стін коливалася від 2 м у північній частині до 6-ти — у південній. На його території було збудовано два палаці. Перший — у південній частині датований 1534 роком і другий, Новий — у XVII столітті. В обох палацах на рівні двох ярусів були високомистецькі аркові галереї. І в результаті замкове подвір'я набуло вигляду, характерного для італійського «палацо». До наших днів дійшов опис «Нового пала-

цу» за 1762 рік. У ньому було облаштовано 14 залів із розписами та картинами. Кожна зала залежно від тематики мала свою назву, зокрема «Віденська» (на честь битви під Віднем 1683 року), «Золота», «Кармазинова» та ін. У картинній галереї — 48 портретів польських королів. Доповнювали мистецьку колекцію портрети видатних польських діячів, московського царя Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи. І навіть на початку XVII століття замок зберігав ще свою велич, не зважаючи, що на той час уже було втрачено його оборонне значення. У 1829 році Юліуш Словацький зазначив, що він не поступається Вавелю. А, як відомо, Вавель — резиденція польських королів і навіть сьогодні перебуває у прекрасному стані. Дуже хочеться, щоб з часом таким став і замок Сенявських.

Крім палаців на території фортеці було збудовано ще й каплицю, яка одночасно була усипальницею для деяких представників роду Сенявських. Вона також має два будівельних періоди. Перший — 1551 рік, а другий припадає на XVIII століття. До речі, на сьогодні це найкраще збережена будівля на території комплексу. Це була справжня перлина європейської архітектури XVI — початку XVII століття. Її інтер'єр формували талановиті скульптори Генріх Горст, Герман Гутте, Йоган Пфістер. Завдяки творчості згаданих митців і замковий костел і палац набули неповторного вигляду, а Бережани стали важливим мистецьким осередком. Особливо завдяки Пфістеру. Його вважають найвидатнішим скульптором кінця XVI — першої половини XVII століття. У цьому мистецтвознавці єдині. Є у них тільки розбіжності щодо територій, на яких скульптор був найвидатнішим — одні схильні думати, що він був найвидатнішим для свого часу у цілій Польщі, інші — на теренах Руського воєводства. Його роботи виконані з мармуру та але-

бастру, іноді з дерева. Найкращі роботи виконані саме в Бережанах у 1627—1636 роках, а металеві саркофаги родини Сенявських не мають аналогів у цілій Польщі. Довгий час скульптор проживав у Бережанах, мав тут кам'яницю, де і була його основна майстерня, а ще одна — у Львові. Завдяки Пфістеру в місті сформувався потужний мистецький осередок, а два рази скульптори ставали бургомістрами.

Після поділу Польщі замок утрачає своє оборонно-стратегічне значення і поступово занепадає. Починаючи з середини XIX століття його використовують, так би мовити, не за призначенням. У палацах, які на початку століття за кресою «не поступалися Вавелю», розміщують військові склади, потім броварню, горілчаний склад.

Під час Першої світової війни замок зазнав значних руйнувань і після того вже не відновлювався, а руйнувався.

У радянські часи там також були склади. Закладаючи парк, розрівняли призмкову територію. У 1941 році, утікаючи від німецької армії, енкаведисти під мурами замку розстріляли в'язнів бережанської тюрми. До сьогодні на стінах збереглися сліди від куль.

У 1999 році замок внесли до переліку об'єктів культурної спадщини, а у 2001-му — утворено Бережанський історико-культурний заповідник.

Незважаючи на те що Бережанський замок розташований у низині, він був одною із найміцніших твердинь на території сучасної Тернопільщини. В першу чергу — завдяки вдалому розташуванню на невеликому острові Золотої Липи. До речі, заплава річки тут досить широка, а в часи середньовіччя до того ще й була скоріш за все заболоченою. Так що дістатися до фортеці було не так вже і легко. А до того ж добре продумали систему оборони — високі і міцні мурі самого замку, з яко-

Бережанський замок після Першої світової війни

го добре проглядалися і прострілювалися підступи. Пробравшись під обстрілом по заболоченій заплаві, нападники натикалися на річку, яка, хоч і набагато менша за Дністер чи Дніпро, але все-таки — серйозна перешкода. Тим більше, що протилежній береги були укріплені валами, бастионами, рavelінами, з яких захисники вели вогонь по ворогу. Практично замок був неприступним. Доказом того є те, що він неодноразово витримував штурми та облоги, в тому числі і турецької армії Ібрагіма Шишмана, який захопив та знищив місто, а замку взяти не зміг.

Тільки двічі фортеця була захоплена. Перший раз у 1648 році козацькими загонами під командуванням Богдана Хмельницького і другий у 1655 році — шведами. Легенда каже, що останнім допомогла зима. Були такі сильні морози, що замерзла річка, яка в цій частині замерзає дуже рідко. А чому ж тоді гарнізон здався без бою? Можливо, на те були якісь інші причини?

У Бережанському замку крім Ю. Словацького побувало багато відомих осіб. Зокрема, гетьман Іван Мазепа, московський цар Петро I, який приїздив до Бережан двічі — у 1707 та 1711 роках, польські ко-

ролі Ян III Собеський, Август II, цісар Франц Йосиф I та ін.

З Бережанським замком пов'язаний початок повстання угорців проти Австрії. У травні 1703 року Ференц Ракочі, перебуваючи в Бережанському замку, видає маніфест до всіх станів із закликом до збройної боротьби проти Габсбургів. Повстання блискавично охопило Трансильванію, Закарпаття і північно-східну частину Угорщини. В літературі можна зустріти навіть історичні паралелі між Мазепою і

Ракочі. А на відзначення цієї події у Бережанах щорічно у травні проводять фестивалі «Ференцфест».

Отже, завдяки родині Сенявських Бережани, які на сьогодні є невеликим містом з 20-тисячним населенням і лише районним центром Тернопільської області, завдяки його власникам упродовж довгого часу були одним із важливих політичних та культурних центрів Галичини і, мабуть, причетні до творення державної та міжнародної політики. Тут укоренилися сильні традиції державотворення, і тому сильним був повстанський рух у часи Другої світової війни, надзвичайно активними були бережанці і наприкінці 1980-х — початку 1990-х років, коли відновлювалася українська держава. І сьогодні місто та район у багатьох випадках є передовими в питаннях захисту та розбудови України.

І, на завершення, про одну із загадок Бережанського замку. З історичних документів, які на сьогодні нам відомі, замок розпочали будувати у 1534 році. А далі — загадка. Чи це було вільне від забудови місце, чи, можливо, перед тим на острові вже були укріплення? Найперше, про що «кажуть» вежі? Вони у замку п'ятикутні, чотири-

Руїни замку в Бережанах. Сучасний вигляд

кутні і круглі (округлі). Круглі вважали давнішими. Із використанням та розвитком вогнепальної зброї їх поступово перестають будувати, а на зміну приходять вежі з кутами. На початку XVI століття їх майже не споруджують, а з середини століття, за окремими винятками, відмовляються зовсім. Цими винятками були старі міцні фундаменти круглих веж, які варто було використати. Наприклад, у Скалатському замку на фундаменті круглої вежі було збудовано п'ятикутну. А в Бережанах, враховуючи великі розміри півкруглої вежі, застосувати якусь іншу форму було недоцільно.

У 2016 році, працюючи спільно з геологами, археологи ДП «ОАСУ Подільська археологія» виявили фрагмент фундаменту будівлі безпосередньо на замковому подвір'ї, за 3 м від входу до каплиці. Найдавніший план замку датований кінцем XVIII століття, і на ньому ця споруда не позначена. Отже, вона була давнішою. Але навіть якщо це будинок XVI чи XVII століття, то він дисонує з палацами. Та безпосередньо перед входом до каплиці! Можливо, ця будівля, як і фундаменти круглих веж, є більш давніми, ніж замок Сенявських. Але це тільки припущення. Для його з'ясування — щоб підтвердити або заперечити, потрібна спільна праця архітекторів-реставраторів та археологів. Можливо, у якомусь з архівів серед куп інших паперів лежить і чекає свого дослідника документ, який підтвердить висловлені припущення. Тішить те, що на замовлення Бережанського історико-архітектурного заповідника розробляється проект реставрації замку, а працівники по крупинках збирають факти з історії твердині та Бережан.

МИСЛИВСЬКИЙ ЗАМОК ТА ПАЛАЦ У РАЮ

Всього за 2 км від Бережан розташоване с. Рай. Перша згадка про село припадає на період, коли будувався замок у Бережанах — у 1540 р. згадується, що в Раю були мисливські палати А. Сенявського. У XVII ст. навколо них збудували оборонний мур із вежами по кутах. У 1707 р. тут був гетьман Іван Мазепа та московський цар Петро I. Останній був вражений пишнотою палацу. Та невдовзі мисливський замок було знищено (ішла Північна війна), і у 1709 р. на його місці розпочинають будівництво нового. В середині XVIII ст. поруч закладають парк.

У 1816 р. парк та мисливський замок переходять у власність Потоцьких. Граф Олександр Потоцький перебудовує мисливський замок у палац у класичному стилі, а також закладає парк із рідкісними породами дерев та кущів. Ззовні палац по кутах був прикрашений чотирма декоративними вежами, всередині на стінах висіли гобелени, картини, зброя. Цінною і досить великою, як на той час,

була бібліотека — понад 4000 томів та 53 рукописи, а в архіві зберігалися родинні документи, акти будівництва Бережан починаючи від XVI ст. Палац постраждав під час Першої світової війни, а вже у 1930-х рр. був відреставрований. Події Другої світової війни завдали більше руйнувань, та у післявоєнний час його знову реставрують, щоправда частину зовнішніх оздоб так і не відновили. Парк і палац сьогодні складають єдиний палацово-парковий комплекс. Гордістю парку є його старожили — дуб Богатир, якому вже більше 400 років, та 850-річний дуб Богдана Хмельницького. За легендою, у 1648 р. тут відпочивав Богдан Хмельницький.

У Раю у 1707 р. відбулася подія, яка могла би мати великий вплив на історію кількох держав. У палаці Сенявських було вчинено невдалу спробу замаху на Петра I. Врятував господар, вивівши гостя через таємний перехід. А якщо б не вивів і замах би вдався?.. Та історія не знає слова «якби», і тому історики не мають права фантазувати в такий спосіб. Але читачам ніхто цього не забороняє.

Мисливський палац з парком XVIII століття на карті Фрідріха фон Міра (1779—1782)